

Mennyiség vagy minőség – Gondok a felsőoktatásban

Katona Tamás¹

Az 1990. évi népszámlálás adatai alapján Magyarországon a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya lényegesen alacsonyabb volt, mint Észak-Európában, és valamelyest alacsonyabb, mint Nyugat-Európa országainak többségében. Az elmaradás értékeléséhez az is hozzátartozik, hogy a korábbi évtizedekhez képest a távolság csökkent a fejlett országokhoz viszonyítva, hiszen a diplomás népesség aránya az elmúlt félévszázadban érzékelhetően nőtt.

A felsőoktatásban a gyors fejlődés a kilencvenes évek végén indult meg, és a nettó iskolázási arány az ezredfordulóra érte el a 18százalékot. A kilencvenes évek végére azonban a felsőoktatás eljutott a növekedési lehetőség határához, a felsőoktatás tartalékai (demográfiai hullám, érettségizők számának növekedése stb.) kimerültek. Az egyébként is alulfinanszírozott magyar felsőoktatás olyan mennyiségi fejlődésen ment keresztül, amelyet nem támasztott alá a finanszírozás. 1990 óta a hallgatói létszám háromszorosára nőtt, ám ezt nem követte a finanszírozás, hiszen a bruttó hazai terméknek ugyanolyan hányada jut a felsőoktatásra, mint a kilencvenes évek elején.

A megoldásnak feltétlenül egyik fontos eleme lesz annak kiküszöbölése, hogy a közoktatás fejlesztése nélkül történjék egyoldalúan a felsőoktatás kiterjesztése. A távlatos fejlesztés csak a teljes oktatási rendszer harmonikus fejlődése által hozhat valódi és tartós sikert.

Kulcsszavak: felsőoktatás, létszámnövekedés forrásai, kimerülő tartalékok, alulfinanszírozás, közoktatás fejlesztése

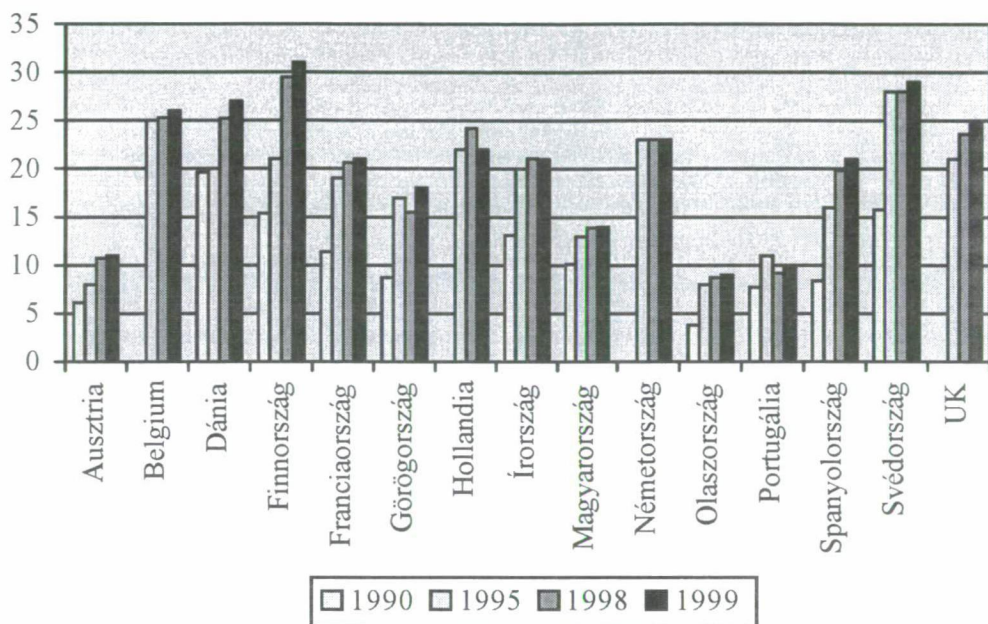
Az 1990. évi népszámlálás adatai szerint a 25 éves és idősebb népességből a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 10,1 százalék volt, amely lényegesen alacsonyabb volt, mint Észak-Európában, és valamelyest alacsonyabb, mint Nyugat-Európa országainak többségében (1. ábra). Igaz, ugyanabban az évben a diplomások aránya Ausztriában 6, míg Franciaországban 11 százalék volt. Dél-Európában a diplomás népesség aránya alacsonyabb volt, mint nálunk.

Magyarország elmaradásának értékeléséhez az is hozzátartozik, hogy a korábbi évtizedekhez képest a távolság csökkent a fejlett országokhoz viszonyítva, hiszen a diplomás népesség aránya az elmúlt félévszázadban érzékelhetően nőtt (1. táblázat).

Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy a távolság jelentős csökkenésének feltételeit a felsőoktatás akkori méretei nem alapozták meg, amit jól mutatnak az 1996. évi mikrocenzus korösszetétel szerinti végzettségi adatai (2. táblázat).

¹ Dr. Katona Tamás, a szociológiai (demográfiai) tudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi tanár, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar Statisztikai és Demográfiai Tanszék (Szeged)

1. ábra Felsőfokú végzettséggel rendelkezők a 25 éves és idősebb népességben néhány országban (1990-1999, százalék)

Forrás: OECD

1. táblázat A népesség iskolai végzettsége (1920-1996, százalék)

Év	Legalább			Felsőfokú végzettségű
	0 osztályt	8 osztályt	Középfokú végzettségű	
	végzett			
	a 10+	a 15+		
évesek százalékában				
1920	13,0	11,2	4,2	1,7
1930	9,3	12,9	4,7	1,8
1941	6,4	15,1	4,2	1,6
1949	4,8	20,6	5,5	1,7
1960	3,2	32,8	8,8	2,7
1970	1,9	51,4	15,5	4,2
1980	1,1	66,0	23,4	6,5
1990	1,2	78,1	29,2	10,1
1996	0,7	85,2	34,7	12,1

Forrás: KSH

2. táblázat A népesség iskolai végzettsége kor szerint (1996, százalék)

Év	Legalább		Középfokú végzettségű	Felsőfokú végzettségű
	0 osztályt	8 osztályt		
	végzett			
a megfelelő korúak százalékában				
20-24	0	98	42	4
25-29	0	98	45	14
30-39	1	97	45	14
40-49	1	97	44	15
50-59	1	90	35	13
60-69	1	65	21	9
70-79	1	40	15	6
80-x	3	27	10	4

Forrás: KSH

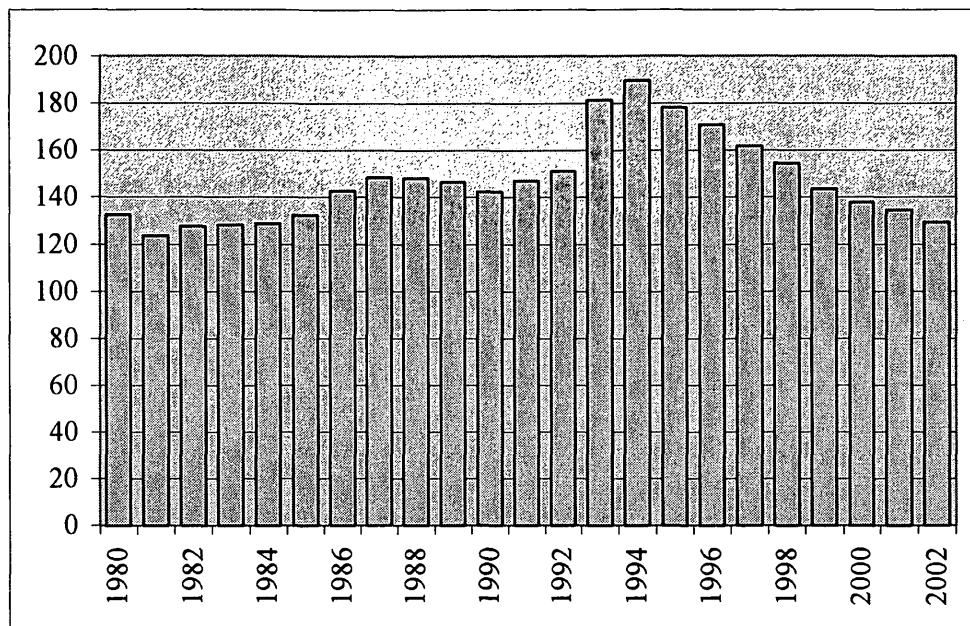
Ebből egyértelműen kitűnik, hogy a fiatalabb populációban sem érte el a diplomások aránya az európai szintet, azaz az elmaradás nem vezethető vissza az idősebb populáció alacsonyabb végzettségére.

Ezért mindenképpen indokolt volt a felsőoktatásban jelentős mennyiségi fejlődést elindítani, s számottevően növelni a hallgatók számát. A 18-22 éves népességből a felsőoktatásban résztvevők aránya a hetvenes évek végén érte el a 10 százalékot és ez az érték gyakorlatilag nem változott a kilencvenes évek elejéig. Akkor indult meg a már említett gyors fejlődés a felsőoktatásban, s a nettó iskolázási arány az ezredfordulóra érte el a 18 százalékot.

Igaz, nem lehet eltekinteni a demográfiai változások hatásától sem, hiszen a kilencvenes években érettségiztek a hetvenes évek közepén született nagy létszámú korosztályok (2. ábra). Ezért a hallgatói létszám látványos növekedését nem tükrözi a nettó iskolázási arány – egyébként így is gyors – emelkedése. Azaz a magasabb hallgatói létszám egyik forrása a magasabb létszámú korosztályok bekerülése a felsőoktatásba.

A hallgatói létszám növekedésének másik forrása az érettségizők számának emelkedése (3. táblázat). Magyarországon már a hetvenes évektől kezdve az általános iskolát végzett populáció több mint kétharmada járt a középfokú képzés valamely intézményébe. Ugyanakkor e képzési szinten belül egyenlő arányban oszlott meg az érettségit adó, tehát a középiskolai és az ezt a képzettséget nem nyújtó, tehát egyéb középfokú képzésben részt vevők száma. A középiskolában tanulók többsége pedig szakközépiskolába járt, tehát a felsőoktatás utánpótlása számára legfontosabb intézményben, a gimnáziumban érettségizők aránya nem érte el a megfelelő korosztály létszámának egyötödét sem.

2. ábra A 18 évesek száma (1980-2002, ezer fő)

Forrás: KSH

3. táblázat Középfokú intézménybe járó tanulók száma (1990/91-2001/02, fő)

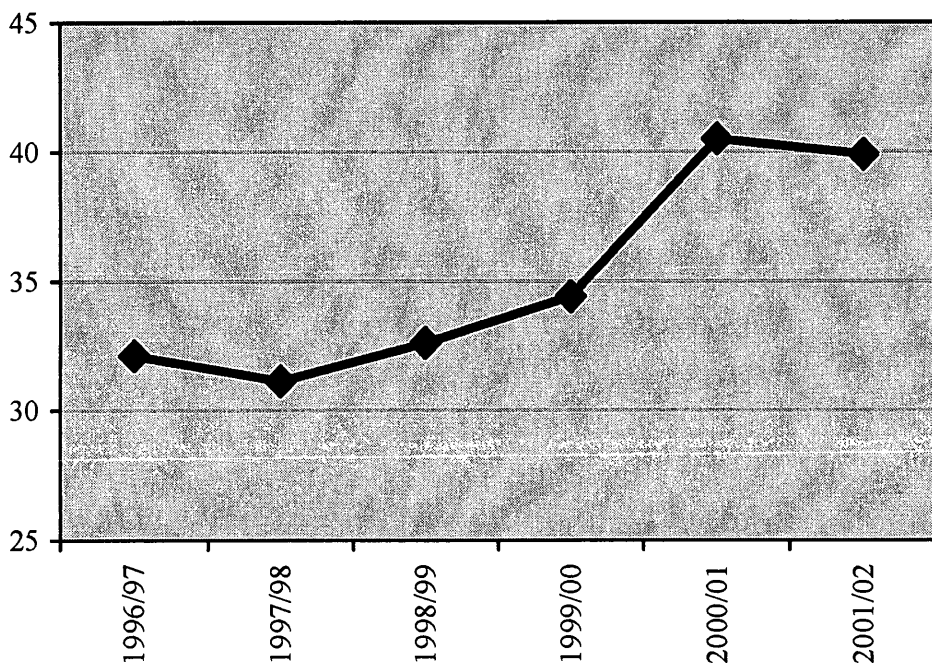
Tanév	Szakiskola	Ebből szak- középiskola	Középiskola nappali	Ebből gimnáziumi nappali	Középfokú tanuló összesen
1990/91	222 204	209 371	291 872	123 427	582 238
1991/92	221 720	204 655	309 351	130 378	597 275
1992/93	211 833	188 570	322 954	136 729	605 090
1993/94	198 859	174 187	330 586	192 388	605 780
1994/95	185 751	163 330	337 317	140 352	604 272
1995/96	172 599	154 294	349 299	140 884	597 789
1996/97	158 407	143 846	361 395	140 867	594 455
1997/98	143 911	132 637	368 645	141 402	590 348
1998/99	128 203	119 727	376 626	142 196	589 691
1999/00	117 038	109 534	386 579	145 210	592 079
2001/02	123 951	..	420 889	182 267	640 040

Forrás: KSH

A középiskolába járók számának folyamatos növekedésével a nyolcvanas évek közepére jutott el odáig a magyar közoktatás, hogy az egyes korosztályok több mint egyharmada érettségi bizonyítványt szerzett nappali tagozaton. Az érettségivel középiskolai tanulmányokat végzőknek is mintegy egyharmada kezdhett nappali tagozaton felsőfokú tanulmányokat az érettségi megszerzésének évében vagy azt követő néhány évben.

Eközben a demográfiai változások következményeként a hallgatói létszám növekedése megfordult, az 1999. évben érettségiztek a legtöbbben, azóta mintegy 10 százalékkal csökkent a középiskolát eredményesen elvégző tanulók száma. Így a felsőoktatásba járók számának bővüléséhez az érettségizők számának növekedéséből származó többlet forrásra már nem lehet építeni.

3. ábra A nappali tagozaton érettségizettek közül az adott évben felsőoktatási intézménybe felvettek aránya (1996/97-2001/02, százalék)

Forrás: KSH

Ha azt vizsgáljuk, hogy a hallgatói létszám milyen forrásokból bővült a kilencvenes években, akkor az egyik a fent vázoltak szerint a középiskolába járók arányának emelkedése. A másik forrás az érettségizettek továbbtanulási igényének növekedése. Ennek azonban vannak objektív korlátai, nevezetesen a középiskolában, s különösen a szakközépiskolában végzőknek csak bizonyos hányada rendelkezik

olyan tudással, amely lehetővé teszi a sikeres felsőfokú tanulmányokat. Ez az arány nehezen meghatározható, és nem lehet nemzetközileg összehasonlítható mutatószámot találni. Az azonban az európai országok példájából látszik, hogy a középfokú végzettséggel rendelkezőknek legfeljebb a fele folytat a felsőoktatásban tanulmányokat.

Az ezredfordulón nálunk ez az arány elérte ezt az európai átlagot, és azóta is tovább nő (3. ábra). Ez a helyzet pedig elkerülhetetlenül felszínre hozta, illetve hozza azokat a feszültségeket, amelyek a gyors mennyiségi fejlődésben eddig is kódolva voltak, de átmeneti tényezők miatt nem kerültek reflektorfénybe. Természetesen nem mindenki kezdi meg az érettségi évében felsőfokú tanulmányait. Ezért a kilencvenes években kialakult arány, amely szerint az érettségizők egyharmada a középiskola befejezésének évében kezdte meg felsőfokú tanulmányait, a lehetőségek határát tükrözte. Ez a mutató a múlt évben jelentősen elmozdult, és elérte a 40 százalékot. Ez a feszültség az éleződésének egyik forrása.

A gyors létszámnövekedés első éveiben a nappali tagozatra bekerülő elsőévesek nem kis hányada a korábbi években érettségizettek közül került ki (4. táblázat). Azaz a korábbi időszak alacsonyabb felvételi arányaiból adódó deficit kiküszöbölését is lehetővé tette a felvételi keretszámok növekedése. Ez a tartalék a kilencvenes évek közepére kimerült, azóta a nappali tagozaton tanulmányokat kezdő hallgatók mintegy fele az adott évben érettségizettek köréből kerül ki.

5. táblázat I. évfolyamos hallgatók elővégzettség szerint, nappali tagozat (1996/97-2001/02)

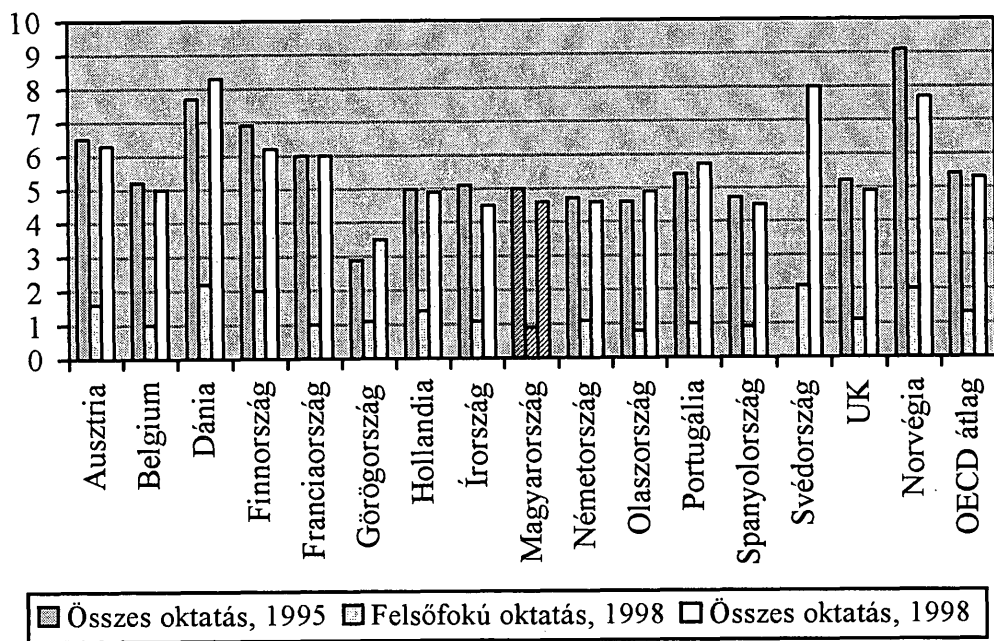
Az elsőévfolyamos hallgatók közül az adott évben					
Tanév	érettségi- zettek ará- nya, százalék	gimnáziumban	szakközép- iskolában	technikumban	összesen
			érettségizettek száma, fő		
1996/97	52,8	15 597	6 979	1 007	23 583
1997/98	51,5	15 932	6 703	888	23 523
1998/99	51,7	17 539	6 668	1 080	25 287
1999/00	49,4	17 808	6 624	1 034	25 466
2000/01	55,7	18 902	8 670	1 690	29 262
2001/02	49,6	19 212	7 858	1 037	28 107

Forrás: KSH

A felsőoktatás a kilencvenes évek végére – a felvehetőek számát illetően – eljutott a növekedési lehetőség határához. Az utóbbi évek még mindig növekvő számaiban szerepel az is, hogy a nappali tagozatos hallgatók nem elhanyagolható hányada más szakon, vagy más felsőoktatási intézményben párhuzamosan vagy folytatólagosan tanulmányokat folytat. Azaz divatba jött az egyetemi, főiskolai hallgatók sajátos pályakorrekciója.

Ehhez társul az is, hogy az utóbbi néhány évben megváltozott a levelező tagozatra járók összetétele. A kilencvenes évek elején a levelező tagozatokon is gyors növekedésnek indult a felvételi keretszám. Ezzel az új lehetőséggel kezdetben azok éltek, akik a korábbi években nem jutottak be a felsőoktatásba, ugyanakkor élethelyzetüknél fogva nem választhatták a nappali tagozatot. Néhány év alatt ennek a csoportnak a létszáma fogyatkozni kezdett, és ma már lényegesen kevesebben képezik a levelező oktatás potenciális tartalékát. A levelező képzés másik potenciális résztvevői körét a diplomások alkotják. Az utóbbi években egyre több oklevéllel rendelkező hallgatója van a levelező képzésnek. A levelező képzés létszáma az évtized folyamán fokozatosan nőtt, a tavalyi évben kiadott oklevelek csaknem harmadát már a levelező tagozaton végzett hallgatók kapták.

4. ábra Oktatási közkiadások a GDP százalékában néhány országban (1995 és 1998, százalék)

Forrás: OECD

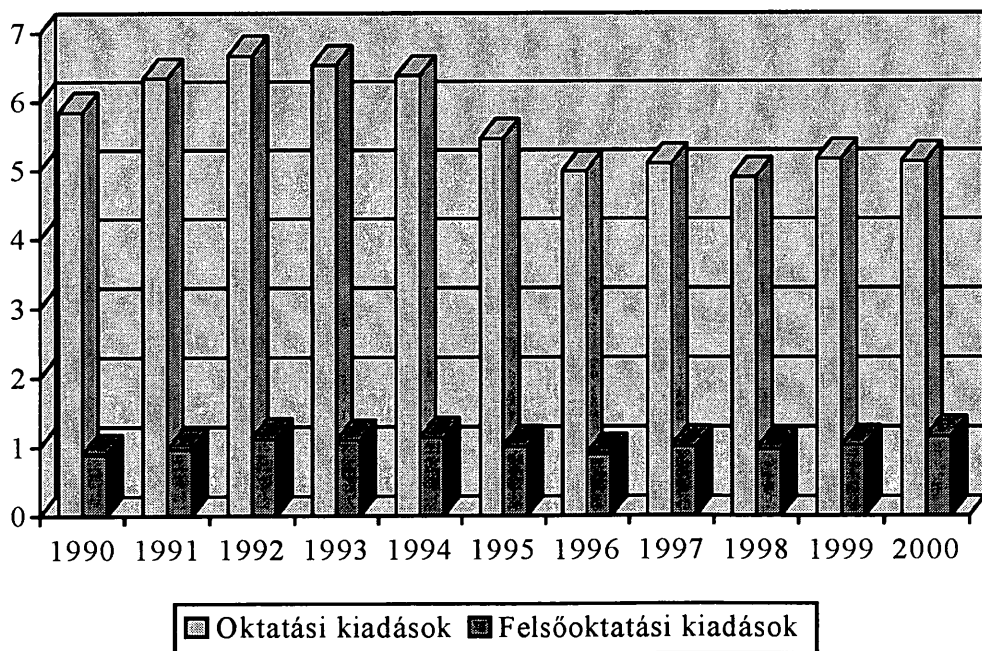
Összességében tehát a felsőoktatás tartalékai kimerültek. A létszám további növelésének nincsenek meg a feltételei. Az egyetemi és főiskolai hallgatók száma csak akkor növekedhet ismét reálisan, ha az átalakuló középfokú oktatásban a jelenleginél lényegesen több tanuló érettségizik sikeresen, felvértelve a felsőfokú tanulmányok eredményes végzéséhez szükséges ismeretanyaggal. Addig egyetlen bővü-

lési lehetőséggel lehet számolni: a félélsőfokú képzésben résztvevők aránya és így létszáma még növelhető. Az egyetemi főiskolai képzésre felvehető hallgatók keretszámának pedig némi csökkentése elkerülhetetlennek látszik.

A felsőoktatásban kialakult helyzet értékelésénél – noha a létszám és a felvételi keretszám elemzése képezte a vizsgálat tárgyát – nem maradhat el a finanszírozás kérdésének érintése. Az anyagi keretek összehasonlítása, különösen hosszabb idősor bemutatása a legkülönbözőbb nehézségekbe ütközik. Így a ráfordítások nehezen követhetők az infláció magas dinamikája miatt, a nemzetközi összehasonlítást nehezíti a vásárlóerő paritáson történő összehasonlítás viszonylagos bonyolultsága. Ezért két összehasonlítást alkalmazunk: az oktatási és ezen belül a felsőoktatási közkiadások részarányát a bruttó hazai termékhez viszonyítva, valamint a magyar oktatási kiadások idősorát az előző időszakban. Mindkét adatsor jól tükrözi a kialakult helyzet kritikus voltát, illetve annak okait.

A magyar felsőoktatásra GDP arányosan az OECD országok hasonló átlagának alig több mint kétharmadát fordítják (4. ábra). A fejlett országok között alig található olyan állam, amely a bruttó hazai termékből kevesebbet fordít a felsőoktatás közkiadásaira, mint a magyar költségvetés.

5. ábra Oktatási és felsőoktatási kiadások a GDP százalékában (1990-2000, százalék)

Forrás: KSH

A felsőoktatás romló helyzetére a finanszírozás időszora ad magyarázatot (5. ábra). Az idősor egyértelműen rávilágít arra, hogy az egyébként is alulfinanszírozott magyar felsőoktatás olyan mennyiségi fejlődésen ment keresztül, amelyet nem támasztott alá a finanszírozás. 1990 óta a hallgatói létszám háromszorosára nőtt. A szokatlanul gyors növekedést nem követte a finanszírozás, hiszen a bruttó hazai terméknek ugyanolyan hányada jut a felsőoktatásra, mint a kilencvenes évek elején..

E rövid előadás témája a diagnózis felállítása, sőt inkább a diagnózis egyik – talán fontos – elemének felvázolása volt, akár a képalkotó diagnosztika módszeréhez hasonlítható ez az áttekintés, amely hozzásegít a teljes diagnózis, s ennek nyomán a terápia összeállításához. E tekintetben a megoldásnak feltétlenül egyik fontos eleme lesz annak kiküszöbölése, hogy a közoktatás fejlesztése nélkül történjék egyoldalúan a felsőoktatás kiterjesztése. A távlatos fejlesztés csak a teljes oktatási rendszer harmonikus fejlődése által hozhat valódi és tartós sikert.